

SZÁVAI FERENC*

NÉMET GAZDASÁGI ELŐRETÖRÉS A SÜDOSTRAUMBAN AZ 1930-40-ES ÉVEKBEN

GERMAN ECONOMIC ADVANCE IN THE SÜDOSTRAUM DURING THE 1930S AND 1940S

ABSTRACT

Germany viewed the South-East European region as a potential economic zone of influence, but after the First World War it lost its function in the region. During the thirties Germany came out on top of the rivalry of the great powers and gained significant economic influence through the purchase of the agricultural stock holdings of the South-East European countries, but the support of the German minorities living in these countries was also a means to increase its influence.

They were present at corporate and business level, and also in the organizations of Central-European countries. The German economic policy deliberately integrated the small countries' market into their own large market space and the small countries had no other choice but to accept this.

1. A Südostraum és a német gazdaság: az államok közötti gazdasági szerep

Az első világháború után megváltozott Közép-Európa államszerkezete, az Osztrák–Magyar Monarchia helyén részben annak területéből keletkeztek új államok, illetve a régiék gyarapodtak.¹ Nem lettek homogénebb államok a békeszerződések következtében, ugyanakkor a térséget jelentősen megosztotta a status quo fenntartása illetve annak felbontására irányuló törekvés.² Ebben a szerkezetben csak egyetlen dolog volt állandó, a térség államainak gazdasági gyengesége és függősége. Az első világháború előtt a világ legnagyobb tőke exportőre között volt Németország is, éppen ez volt a dilemma, hogy ki veszi át ezt a szerepet a térségben, akkor, amikor Németországot teljesen legyengítik. Voltak jelentkezők, kezdetben Franciaország, majd Anglia, de a tőkebehozatal mellett fontos volt az exportkényszer, azaz a felesleges mezőgazdasági termékek eladásának lehetősége. Németország is hiperinflációt élt át a húszas évek elején, még nem elég erős ahhoz, hogy támogassa a Közép-Kelet Európai térségben élő német ajkú honfitársait.

1922-ben a német külügyminisztérium átszervezésekor megalkotják a "Südosteuropa" fogalmát. Ez alatt értve Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát és Bulgáriát, illetve néhány esetben még idesorolták Albániát és Görögországot is.³

Az idő azonban Németországnak dolgozott, ha lassan is de a Dawes tervnek köszönhetően a húszas évek végére képessé válnak arra, hogy tőkével, kereskedelmi kapcsolatokkal (kliringegyezmények), vállalati együttműködésekkel, támogatásokkal eredményesen visszaszerezték pozícióikat.

Az Osztrák Köztársaság elutasította a jogfolytonosságot az egykori Habsburg Birodalommal, törvényt alkotott a Habsburgok jogfosztásáról.⁴ Csehszlovákia új és erős középhatalomként jelent meg a térségben.⁵ A Magyar Királyság jogfolytonosságot mutatott a Szent-Istváni egykori államalakulattal, de területét és vagyonát jelentősen megkurtították.⁶

* Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, rektor; – Budapesti Corvinus Egyetem.

Formálódott a délszláv állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság.⁷ Lengyelország életre hívása nagyhatalmi akarat volt, Bulgária a balkán háborúk után, majd az első világháborút lezáró békék következtében területi veszteségeket szenvedett el. A térség egyik legnagyobb nyertese azonban Románia volt. A status quo fenntartása mellett számos vagyoni jogi vita keletkezett az utódállamok között.⁸

A kontinens szerepe is megváltozott a világgazdaságban, egyben Németország lassan új-jáépíti kapcsolatait a délkelet-európai térségben. Mindemellett a Südostraumban látható, hogy jelentős volt a német kisebbség aránya az újjárendezett régióban. Így Németország gazdasági erősödése, az exportkényszer és a német kisebbségek helyzetének segítése egyaránt oda vezetett, hogy ez a mozgástér kényszerpályává is változott Magyarország számára.

Teleki Pál 1939-ben már így ír e helyzetet felismerve: „A német birodalom hazánkban olyan nagymérvű és szétágazó érdekeltséggel rendelkezik, hogy ezen keresztül az egész magyar gazdasági életet ellenőrizni, sőt bizonyos mértékben befolyásolni tudja.”⁹

Ez a megállapítás igaz az egész délkelet-európai térség egészére is, a Südostraum ténylegesen a négyéves terv eredményeinek köszönhetően növekvő Németország gyarmatává vált. A szakirodalom a német gazdasági behatolást a délkelet-európai térségbe több szakaszra osztja, amely technika egyrészt a térség országaival történő kétoldalú cserekereskedelmet építi ki újból, illetve támogatja az itt lévő országokban élő német kisebbségeket. Ezt követi a gazdasági együttműködés szorosabbá válása, majd a gazdasági függés teljessé tétele. Ebből a nézőpontból ez egy organikus fejlődésnek látszik, aminek a vége a német hadigazdaság, illetve Európa megszervezése német vezetéssel, a Südostraum számára pedig a gazdasági függés kiteljesedése.¹⁰ A német gazdasági szerep jelentős volt az élet minden területén, így többek között a térségben kialakuló két világháború közötti társadalombiztosítás területén is.¹¹

A német gazdasági behatolás nemcsak szakaszolható, hanem különböző szinteken is vizsgálható, első érdekeltégi köre az állami szint volt, hiszen Németország Európa legnagyobb agrárimportőreként hamar felismerte, hogy gazdasági erejével befolyásolhatja a külpolitikát a délkelet-európai államok viszonylatában. Bulgárián, Románián és Jugoszlávián kívül Magyarországot is a délkelet-európai államok közé sorolta. Németországban előtérbe került az *Ergänzungswirtschaft* (kiegészítő vagy komplementáris gazdálkodás) gazdasági elmélete és gazdaságpolitikai gyakorlata. A komplementáris gazdaság elmélete kihangsúlyozta a térség mezőgazdasági és nyersanyagbőségét és, hogy ennek a fölöslegnek a német gazdaságba kellett áramolnia, mivel a németországi mezőgazdaság gyengébb volt, így agrárpiacot jelentett a délkelet-európai országok számára.

Az *Ergänzungswirtschaft* két elméleten alapult: Az első a *Grossraumwirtschaft* (nagyterg gazdaság) elmélete, amely szerint a technológia akkori szintjén egy kis állam csak úgy boldogulhat, ha beolvad egy nagyobb gazdaságba, egyébként életképtelen marad. Az elmélet legfontosabb célja, hogy Németország számára a maximális gazdasági növekedést biztosítsa. A nagyterg gazdaságban Délkelet-Európa töltené be a gyarmatok funkcióját. A második elmélet a délkelet-európai koncepció, amely politikai, földrajzi, gazdasági és kulturális adottságként, szükségszerűségként ábrázolja ezen kis államok kapcsolatait Németországgal. Valójában Németország is rá volt utalva a délkelet-európai piacra, azonban Németország méretéből adódóan ez a ráutaltság nem volt akkora, mint a délkelet-európai országok esetében.¹²

Magyarországot tekintve a külpolitikai célkitűzések és a közvetlen gazdasági előnyök kettős motivációja teremtette meg azt a kényszerpályát, amelynek eredményeképpen gazdasága a német gazdaság és politika fennhatósága és ellenőrzése alá került.¹³ Ez esett egybe a német gazdasági fegyverkezés és külkereskedelmi nehézségek egyidejű megoldására született „*Neuer Plan*” gondolatával, ami megvalósította a nemzetközi fizetési forgalom teljes állami irányítását. A Hjalmar Schacht által fémjelzett terv erősen korlátozta ugyan a

behozatal mennyiségét és megszábták az összbehozatal volumenét, de gyökeresen szakított a korábbi kereskedelmi elvekkel, a legfőbb kereskedelmi partnerekkel a bilaterális kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményekre alapozták.

A kontingentális rendszer – eltérően az eddigi gyakorlattól – kiviteli térítési rendszerrel egészült ki. Ez azt jelentette, hogy a magyar kormány évente 22 millió pengőt fordíthatott a Németországba exportált mezőgazdasági cikkek ártámogatására. Ilyen körülmények kedvezőbb értékesítési lehetőséget jelentettek a világgpiaci árszínvonalánál. A magyar kormány által kifizetett exporttámogatást a német állam visszafizette, vagyis a német kormány saját anyagi eszközeiből nyújtott térítései tették lehetővé a kiviteli kontingensek kihasználását.

Az 1934. évi februári kereskedelmi megállapodást márciusban új fizetési egyezmény egészítette ki, eszerint a német importőrök a magyar árucikkek ellenértékét márkában a Magyar Nemzeti Bank javára a Reichsbankhoz fizették be. A Reichsbank a kiszállított magyar áru fajták szerint külön kezelte a hozzá beérkezett összegeket. Ezen összegekből folyósította a Magyar Nemzeti Bank a német exportőröknek a szállítás értékét.

Változatlanul fenntartották a klíringelszámolás azon rendszerét, amely szerint a magyar export ellenértékének nem teljes összege, hanem csupán 90%-a szolgált a német áruszállítások fedezésére, a fennmaradó 10% pedig az ún. conto ordinarion állt a Magyar Nemzeti Bank rendelkezésére. A megállapodás szerint a 10%-os összeg nem az áruelszámolások célját szolgálta, hanem egyéb devizát igénylő vásárlásokra fordították. A német kormány a magyar mezőgazdasági kivitel premizálását rendkívül ügyesen oldotta meg, összekötötte a Magyarországon befagyasztott német követelések mobilizálásával. A német kormány 1934-ben a Magyarországon befagyasztott mintegy 60 millió pengős német követelésekből teremtette meg a magyar agrárkivitel premizálásához szükséges pénzügyi alapot.¹⁴

Nagymértékben növekedett a két állam közötti kereskedelem. 1934 és 1938 között megháromszorozódott a magyar export Németország irányába (63,9 millió márkáról 186,2 millió márkára nőtt), s a növekedés üteme még magasabbnak bizonyult a Németországból származó importot tekintve (39,6 millió márkáról 146,4 millió márkára).

A német kereskedelmi mérleg passzívuma korántsem tekinthető véletlen egybeesésnek. A passzívum kialakítása német részről tudatos törekvésnek bizonyult. 1936 végére félmilliárd birodalmi márka adósságuk halmozódott fel a délkelet-európai országokkal szemben, ami nem volt más, mint ellenszolgáltatás nélküli áruszállítások igénybevétele.

A szállítókat tehát arra kényszerítették, hogy áruhitelt nyújtsanak. Németország ezekben az években nem tudott hitelhez jutni, azonban szüksége volt anyagi forrásokra a fegyverkezés megindításához, ezért az ellenszállítások elodázásával vett fel áruhitelket Magyarországtól és más délkelet-európai országtól.

A magyar aktívum még inkább nőtt, amikor Németország 1936-tól a háborús készülődés következtében még nagyobb igényeket támasztott a magyar áruszállítások iránt (hús-, zsír-, búzakivitel) és megkezdte az ipari nyersanyagok importját is.¹⁵ A hitelező országok nem voltak képesek a korábbi hitelezési szintet hosszú távon fenntartani. A fizetési mérleg jóval elmaradt a korábbiaktól. A külkereskedelem és a pénzügyi befektetések összekapcsolására tett nyugat-európai kísérletek nem jártak sikerrel – a pénzügy nem lehetett hatékony a külkereskedelem növekedése nélkül, mivel ha a tőkebehozatal növekedett, akkor a súlypont előbb-utóbb szükségszerűen az árupiacra tolódot át.¹⁶

Ugyanakkor délkelet-európa országai nem egyforma jelentőségűek voltak a német gazdaság számára, hiszen az osztrák és cseh területeket egészen egyszerűen beolvasztották a birodalom gazdaságába. Szükség volt a banki értékekre, valamint kiváló nyersanyagbázissal rendelkező mindkét terület. 1938-ra az összes magyarországi külföldi befektetés 50%-át tette ki a német, ugyanígy Jugoszláviában is megnőtt az aránya, ez itt 10% volt. Bulgária esetében pedig az osztrák és cseh érdekeltségekkel együtt ez 13,4%-ra nőtt.¹⁷

1. táblázat. A délkelet-európai országok Németországgal folytatott külkereskedelmének alakulása

Ország	A Németországba irányuló kivitel az összes kivitel %-ában		A Németországból származó behozatal az összes behozatal %-ában	
	1937	1939	1937	1939
Bulgária	43,1	71,1	54,8	69,5
Magyarország	24,1	52,4	26,2	52,5
Románia	19,2	43,1	28,9	56,1
Jugoszlávia	21,7	45,9	32,4	53,2

Forrás: Berend T. Iván–Ránki György (1976) 398. old.

A német hadigazdaság rendszerében Ausztria és a cseh területek szervesen beintegrálódtak. A térség másik csoportja Magyarország, Románia, Bulgária és Szlovákia mezőgazdasági termékeire számított leginkább Németország, de nehezen tudták kielégíteni az igényeket. A harmadik ország csoport pedig Lengyelország és Jugoszlávia volt, a megszállás különböző módszerei, a keletkezett államok nehezen teszik azonosíthatóvá a gazdasági működésüket. Természetesen Németország számított ezek ásványkincseire és a munkaerejére egyaránt.

2. A Kárpát-medencében élő német kisebbség potenciális gazdasági szerepe

A vállalatok mellett ez az a terület, amely mindvégig ott volt a német behatolás eszköztárában, jóllehet egyes szakaszokban dominánsabban jelen volt. A vállalatok magyarországi makro viszonyaira, gazdasági helyzetére a teljes változás jellemző, amit már a világháborút követő új gazdasági környezet befolyásolt, valamint jellemző a gazdasági bénultság, a nyersanyagigény, a korábbi tőkebefektető országok (Ausztria és Németország) kiesése.¹⁸

Magyarországon is, Németországhoz hasonlóan hiperinfláció keletkezett. Az 1921. évi bankjegymennyiség egy év alatt megháromszorozódott, az infláció csúcspontját 1924-ben érte el. A pénz értéke rohamosan csökkent. Az aranykoronának a papirkoronához viszonyított értéke a háború előtti 1:1 arány helyett 1924 májusára már úgy változott, hogy egy aranykorona 17 866 papirkoronát ért.

A magyar kormány végül a stabilizáció megvalósítása céljából népszövetségi hitelkérélmeket nyújtott be 1923 tavaszán.¹⁹ Az eredeti kérelem helyett 307 millió aranykorona összeg realizálódott. Életre hívták a Magyar Nemzeti Bankot, aminek arany- és devizakészletét a Bank of England 82 millió aranykorona kölcsönrel kiegészítette. 1924 júniusára sikerült az inflációt megállítani. Megállapították a stabilizációs árfolyamot, a magyar valutát az angol fonthoz köthették, aminek értelmében egy angol font 346 ezer papirkoronával egyenlő (1 aranykorona ekkor 17 ezer papirkoronát ért). A pengő bevezetésére 1927-ben került sor, ekkor 1 korona 1,16 pengővel egyenlő.²⁰ Gyakorlatilag az 1925-ös költségvetési évben már sikerült az államháztartás egyensúlyát helyre állítani.

Érdekes, hogy a magyar gazdaság finanszírozásában a közvetlen külföldi tőkének viszonylag jelentéktelen szerepe volt, de a hitelnyújtási tevékenységgel együttesen a külföldi tőke a gazdaság tőkeellátásában mégis fontos szerepet játszott. A 20-as években ugyanannyi összeg áramlott be az országba, mint ami a belső felhalmozás forrásaiból összegyűlt.²¹

Nagyjából ez az az időszak, 1924 év vége, amikor a Deutsche Stiftung elérkezettnek látta az időt – és képes is volt arra anyagilag – hogy Magyarországon egyes részakciókat lebonyolítson.

Fontos érdekérvényesítési területe volt Németországnak a közép-európai országokban élő német kisebbség támogatása. A Deutsche Stiftung 1924. november 15 és november 22 között Pécsre küldte megbízottját, hogy feltérképezze a magyarországi gazdasági szerepvállalás lehetőségét, elsőként a Pécsi Tejcsarnok Részvénytársaság üzleti viszonyainak

feltérképezésére, annak egy esetleges német tőkebefektetéssel történő megszerzését készítesse elő. A cég helyzetét Ernst Brekenfeld bemutatta, de ugyanakkor vizsgálhatjuk azt a cég-bírósi jegyzőkönyvek és dokumentumok között.²²

1941-ben jött el a magyarországi németek számára az idő, hogy gazdasági téren is lehetőséget kapjanak a nagyobb összefogásra. Erre az 1940. augusztus 30-i „Bécsi Jegyzőkönyv” adott lehetőséget. A népcsoport késére, hogy központi tejszövetkezetbe tömörítse községi szervezeteit.²³ A hazai német kisebbség vezetői levélben fordultak Kállay Miklós miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez fordultak, amiben újabb szövetkezetek csatlakozási lehetőségét kérték a „Tej- és Tejtermék Értékesítő Szövetkezeti Központ” (Milag) számára.²⁴ Basch Ferenc 1943. november 18-án a miniszterelnöknek írt memorandumában megfogalmazta a hazai németséggel kapcsolatos panaszokat

- A Délvidéken egyes iparhatóságok összevonása során keletkeztek sérelmek.
- Nagy számban vették el a németségtől a fegyvertartási engedélyüket.
- Az SS önkéntesek is kapják meg azokat a kedvezményeket, melyet a honvédek és család-tagjaik kaptak.
- A Német Birodalomtól a szervezet támogatására küldött összegeket mielőbb adják át annak felhasználásra.
- Engedélyezzék napilapok, folyóiratok kivitelét.²⁵

A népcsoport élete nemcsak kulturális, hanem gazdasági téren is zajlik, ez azt jelenti, hogy főleg Tolna, és Észak-Baranya községeiben a német kisebbség tejszövetkezeteit 1942. október 1-jén tömörítették egységes tej- és tejtermék-értékesítő szövetkezetbe. Ennek német rövidített neve volt a Milag. Az alapelv az volt, hogy nemcsak tejet termeltek, hanem feldolgozták, termékeiket pedig saját boltjukban árusították a fogyasztóknak budapesti boltjukban.²⁶

A Magyarországi Németek Szövetségének helyettes elnöke Goldschmidt György 1944. április 19-én nagyszabású tervezetet készített Sztójay Döme miniszterelnök részére, amiben kérte a magyarországi német vezetők felhatalmazását, aminek segítségével a németség minden szinten gazdasági központokat hozhasson létre, illetve az összes tagra kiterjedően egyesülhessenek. A Milag „Tej- és Tejtermékértékesítő Szövetkezet” Budapest. Gr. Tisza István utca 3. működéséről, annak nehézségeiről tanuskodik az 1944. július 15-én készített memorandum a földművelésügyi miniszternek. A 11 oldalas dokumentum mintegy összefoglalta a Milag addigi működését és jelezte annak nehézségeit.²⁷

Rövid léte és működése során a szervezet a Dél-Dunántúlra koncentrálódott, elsősorban Baranya és Tolna megyékre. A háborús körülmények, majd a háborút lezáró béketervek sem kedveztek a szervezet működésének. A lehetőségre, annak jelentőségére, amit magában hordozott rámutat az a német elképzelés, amely immár a háború egy újabb szakaszában formálódott.²⁸

Ugyanezt a célt szolgálta, immár háborús körülmények között az a munka, ami 1943 májusában fejeződött be, egy év alatt végeztek el a „térkutató” (európai nagytér) jegyében a stuttgart-hohenheimi professzor Dr. Paul Hesse²⁹ vezetésével és a Stuttgarti Külügyi Hivatal kiadásában a külföldön lévő Voksdeutsche Mittelstelle központi hivatalainak segítségével. A munka célja az volt, hogy felmérést végezzen a dunai-, illetve a Kárpát-medence térségben, hogy hogyan lehetséges válaszolni az európai térség kihívásaira, a termelés fokozására.³⁰

A második világháború ebben a szakaszában gyakorlatilag egy európai német hadigazdaság (nagytérgazdaság) teljesedett ki, a feladat az volt, hogy felvázolják annak lehetőségeit, hogy a német nép hogyan tud válaszolni a gazdasági kihívásoknak. A munka erőteljesen koncentrált az agrárkérdés részletezésére. Ez jelenti a fő fejezetét a tér, illetve az ott élő nép életfeltételeinek bemutatása után. A bevezetőből világosan kiderült, hogy egyik fő célja a műnek, annak bemutatása, hogy a térségben élő németség erőcsoportjainak milyen teljesítőképessége van, milyen élelmiszerbázisa, nyersanyagbázisa van.

A regionális fejlődést vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a népi németiség évek óta jelentős módon fokozta gazdasági teljesítményét, ezzel összefüggő szervezeti (szövetkezeti) kereteit.

Az összeállítás térképek és grafikonok segítségével bemutatja a térség legfontosabb gazdasági teljesítményét. A forrásokat a Volksdeutsche Mittelstelle központi hivatalai segítségével állították össze, így meglehetősen pontos információkat, adatokat gyűjtöttek össze. Nem volt ez másként a népi németek szövetkezeti mozgalmával kapcsolatosan.³¹

1941 után Hitler a térség kis államait kihasználva immár a gazdasági függés mellett politikai elkötelezettséget is szerzett. Magyarország a revíziós területszerző politikáját német segítséggel valósította meg, ennek következménye az lett, hogy erőteljesebben beleszólást kívánt az itt élő német kisebbség ügyeibe. Nyilván lehet összefüggést találni abban, hogy a német kisebbség szövetkezetei ezután nyertek kormányzati támogatást.

Német gazdasági szempontból a háború első szakasza 1941-ig tartott. A megszállt területek beépültek a német gazdaság rendszerébe. A fegyveripar még alatta maradt a teljes ipari termelés 20%-nak. A reálkeresetek 1941-ben kezdtek csökkenni, az a napi költségek erősebben nőttek, mint a nominálbérek. A gazdaság termelési kapacitását nem sikerült megfelelő módon növelni. Az USA 1941-ben belépett a háborúba, a szovjet fegyverek erejét pedig a németek alábecsülték. 1942-től hadigazdaság indult el, amiben a kapacitás növelés első helyen szerepelt. 1944 őszén omlott össze a gazdaság ellátó rendszere, amikor is már a totális háborús gazdaság került bevezetésre.³²

Kifejtette a Hesse által szerkesztett mű, hogy 1941-ig nem volt esélyük Magyarországon a népi német szövetkezetek kialakításának. Magyarországon a szervezeteket több csoportban mutatják be, elsőként, fő szervezetekként foglalkozott a déli területeken lévő „Agraria” (árúközpont), illetve a „Selector” (állattenyésztő) szövetkezetekkel, mindkettő székhelye Újvidéken volt. Az adatoknál érződik némi bizonytalanság, mivel 1938-tól ad meg adatokat, s ezt már Magyarország déli területeinek nevezik.

Erdély magyar részein 1941-ben alakították újra a Raiffeisen szövetséget, ennek 34 hitel, 12 árucsere, 2 tej és egy központi tejszövetkezete Bestritz-i székhellyel.

A népi német szövetkezetek helyzete bonyolultabb volt a Dunántúlon, 1942. október 1-től egyéves kemény harc után nyílt lehetőség a mintegy 250 szövetkezetből 24 (5 feldolgozó és 19 leföldöző) szervezetnek a Milag-hoz csatlakozni (Milch- und Milchprodukt-Absatzgenossenschaft Budapest). A népi német hitel és áruszövetkezetek szervezését minden fáradozás ellenére lassítani kellett a magyar ellenállás miatt. Megemlítette, hogy a tej és borértékesítés kivételével a többi területen az értékesítésben a német gazdák ki voltak szolgáltatva a zsidó kereskedőknek és a magyar szövetkezeteknek (Futura, Hangya). Mindemelllett a népi németek körében még borász szövetkezet megszervezésére került sor a Dunántúlon.³³

A Milag német tejtermelő- és értékesítő szövetkezet országos szervezést és további bővülést tervezett Magyarországon, de késői megalakulása, majd a háborús viszonyok, a hivatalos szervek döntései, illetve a háborút lezáró konferenciák ezt az elképzelést nem támogatták. Az elképzelés, az önálló német szövetkezés igénye politikai színezetet mutatott a megalakuláskor, és a háború után is. Ez megpecsételte a sorsát, pedig jelentősége szerepe tisztán gazdasági szempontokat figyelembe véve, más országok tapasztalatait látva, messzire mutatott.

Németország az életfontosságú mezőgazdasági termékeket (kenyérgabonát, kukoricát, állati zsírokat, húst) szeretne volna biztosítani, különösen 1941 után. Az 1941. évi tiszai és dunai áradások, a hideg tél okozta károk miatt a mezőgazdasági termelés visszaesett, ennek volumenét kívánták növelni.³⁴ Különösen a vetésterületeket akarták javítani, az egy hektárra jutó termésátlagokat szinte valamennyi gabonafélénél, illetve az állami irányítás rendszérét racionalizálni. Ebben a feketekereskedelmet is vissza kívánták szorítani.

Ebben a folyamatban a népi német regionális gazdasági teljesítménnyel is számoltak. 1. a meglévő gazdasági potenciáljuk kihasználásával, 2. a teljesítményük és készenlétük fokozásával, 3. az európai hadigazdaságban mintegy előőrs vennének részt tevékenyen.

A Kárpát-medencei németiség ebben a feladatban tudna részt vállalni, az életfontosságú anyagok előállításában és termelésében, illetve teljesítményt fokozni, a piaci részvételt megerősíteni. 1. Ebben a takarmánynövények, a kukorica termesztését és sertésenyésztés növelését, a parlagi területek csökkentését, és a meliorizáció alkalmazását, az alacsony hektáronkénti termelés, az alacsony állattenyésztési mutatók javítását foglalmazták meg. 2. Véleményük szerint itt az állampolgárok földhasználati és állattenyésztési szervezetei a népi német erőcsoportok a birodalom azonos termelési körülményeihez képest hiányosak voltak, szükséges volt a mezőgazdasági üzemek átforgalmazása. 3. Célul tűzték ki a teljesítménytartalékok mozgósítását az oktatás segítségével. 4. Szükséges volt ehhez a gazdálkodási tapasztalatok tudatos feldolgozása, alkalmazása a mozgósításhoz.

A magyar export legfontosabb cikkei elsősorban Németországba irányultak. 1937-ben a vágóállatok exportjának egyötöde, a húсарu és a szalonna több mint fele, a hüvelyesek egyharmada, a magvak 60%-a, az örlemények egyötöde, a gyümölcsnek majdnem fele, a baromfi, toll és tojás fele a német gazdaságba irányult.³⁵

Az 1939-es kereskedelmi tárgyalásokon német oldalról megfogalmazódott, hogy a magyar gazdaságnak még inkább igazodnia kellene a német piac igényeihez. Követelték, hogy a magyarok tegyék szabaddá a német behozatalt és az állam hagyjon fel az ipar támogatásával. Németország Magyarországnak a mezőgazdasági termék- és nyersanyagszállító szerepét szánta.

3. Vállalkozások szintje: a repülőgép üzem

A német és magyar vállalkozások is fontos szerepet kaptak a német gazdasági érdekérvényesítésben. 1941. március 27-én a Weiss Manfréd igazgatói Dr. Bilitz és Korbuly László mérnök a Győri Vagon- és Gépgyár mérnöke Spilka meglátogatták Genshagenben a német légierő munkatársait.³⁶

1941. március 28-án a magyar bizottság meglátogatta a Daimler-Benz gyárat Stuttgart-Untertürkheimben, Wilhelm Kissel igazgató megállapodott a vendégeivel a DB 605-ös motor licencéről. E vizsgálati terület konkrétan az a licencszerződés, amit 1941. július 10-én kötöttek Stuttgart-Untertürkheimben a Daimler-Benz Részvénytársaság és a Magyar Honvédelmi minisztérium, ezzel megszerezte a magyar honvédelmi tárca a Mercedes-Benz-repülőmotor DB 605-ös modelljét.³⁷ A gyártási jogot szerző megbízta a Weiss Manfréd vállalatot a gyártás lebonyolításával, azzal a szándékkal, hogy más Magyar vállalatok is bekapcsolódnak a folyamatba, lépésről lépésre kötnek velük megállapodásokat. A szerződés alapján korlátlan számban lehetett a DB 605-ös típusú repülőmotort gyártani.

A szerződés tartalmazta azt a szándékot, hogy a magyar honvédelmi minisztérium gondoskodik arról, hogy a megállapodásban foglalt gyártási tevékenységek mielőbb megvalósuljanak, hónap végén pedig jelentést készítenek a magyarországi tevékenységről a Daimler Benz cégnek. Fontos része a megállapodásnak a titoktartási nyilatkozat, amelyben a konstrukció elemeit harmadik fél számára nem adják oda.

A magyar minisztérium a Daimler-Benz számára 1 500 000 birodalmi márka összeget fizetett, 1950. december 31-ig kötötték a szerződést.³⁸ A magyar gyáripárban (azon belül főként a repülőgépgyártásban, az alumíniumiparban és az olajiparban) egyre jellemzőbbé vált a német tőke jelenléte. A német tulajdonban lévő ipari és kereskedelmi vállalati részvények állománya 1938 és 1942 között 50%-kal, a hitelintézeteké pedig 100%-kal emelkedett. A magyar kiszállításokat és bér munkákat Németország egyre kisebb arányban egyenlítette ki.

Többször feltették Wilhelm Kissel (Daimler-Benz elnöke) számára azt a kérdést, hogy mi a magyarázata annak, hogy a nemzetiszocialista mintagyár együttműködési megállapodást köt a budapesti Weiss Manfréd céggel? A tapasztalat az ezzel kapcsolatban, hogy az üzlet mindenképp felett szerepet játszott a korabeli viszonyokban, hiszen a gazdasági érdek sokszor felülírta a politikai szabályokat. Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy

- Korábban meglévő gazdasági kapcsolatok voltak magyar-német relációban, ezek (főleg autóiipari megrendelések, teher és személyautó egyaránt)
- Fontos volt a Daimler-Benz „know-how” – a DB export, majd magyar repülőgépprogram
- 1941. július 10-i szerződés következtében és a DB 605-ös prototípussal – a magyar hadsereg repülőmotorokhoz jutott.

A magyar gazdaság teljes alárendeltségét a náci gazdaság primátusának az 1942-es évtől számíthatjuk. Német oldalról a klíringkeretet jelentősen túllépték, így Magyarország fél éven belül, februártól júliusig, háromszor nyújtott kölcsönt a németeknek összesen 400 millió márka értékben (a földgázszállítmányok növelése, Magyarország engedett a növekvő élelmiszerkövetelésnek). Belföldön súlyos ellátási nehézségek mutatkoztak. 1942- és 1943-ban is rohamosan nőtt bűzakivitelünk Németországba. Élelmiszerjegyek, a ruházati cikkekre pedig vásárlási jegyeket vezettek be.

A Grossraumwirtschaft elmélete a kölcsönös előnyök helyett végül teljes gazdasági kiszákmányolásnak és kifosztásnak bizonyult. A klíringelszámolás még mindig érvényben volt, de azt német részről egyre gyakrabban sértették meg.

1941-ben a német tartozások összege 326 millió pengő volt, 1942-re már 558 millió, 1943-ra 969 millió pengő. 1942-től már államközi tárgyalásokra volt szükség, hogy a német tartozásokat rendezzék. Hamarosan azonban egyértelművé vált, hogy Németország nem képes és nem is hajlandó megfizetni a magyar szállításokat, és az egész kérdéskör rendezését legkorábban a háború utánra akarta halasztani.

1944-ben már 3 milliárd pengőre dagadt a német adósságállomány, és a katonai kiadások (a tartozásokat is idezárdulva) elérték a nemzeti jövedelem 44,1%-át.

Az említett összeállítás szerint a Dunai-Kárpát medencei népi németiség a birodalom támogatásával magasabb eredményeket tud elérni, ez akkor az egész európai térgazdaság számára hozzáférhető lesz. A németek délkeleten nagy odaadással dolgoznak és érnek el eredményeket. Olyan ez, mint a pionírok munkája, amely során a szántóföldeket kialakítják, valamint a termelésre alkalmas területeket. A németek nem csak az együtt élő állampolgárok életfeltételeit teremtik meg, hanem tartós pillérei az európai nagytérgazdaságnak.³⁹

A valóság persze más volt, a német tartozások mellett a térítések fejében történő német áruszállítások összetétele is kedvezőtlené vált Magyarország számára. 1933-ban az importált cikkek 22%-a nyersanyag volt, 1936-ra 12%-ra, 1937-re pedig 6-7%-ra csökkent a nyersanyagok részaránya, amely a magyar nyersanyaghiány tükrében kedvezőtlen tendencia volt országunk számára. Németország részesedése a magyar importból 58%-ot tett ki, míg az exportban majdnem elérte a 60%-ot. 1941-ben Magyarország vállalta, hogy a hazai fogyasztáson felüli búza- és rozs-termésének felét, az olajos magvak 100%-át és a kukoricatermés 80%-át Németországba szállítja. Ekkor azonban már csak a hazai fogyasztás erős korlátozásával tudták biztosítani, hogy exportra is jusson a németek számára.

Németországnak tehát sikerült megteremteni hegemoniáját Közép-Kelet-Európa fölött, három lényeges tényező játszott ebben szerepet: a délkelet-európai országok gazdasági gyengesége, vagyis az a gazdasági kényszer, amely a két világháború között jelentkezett. Továbbá a nagyhatalmak egymás közötti vetélkedése a délkelet-európai hegemoniáért, amelyből Németország került ki győztesen. Végül pedig a kis országok szűk látókörű, egymás közötti veszeke-

dése, nem ismerték fel a térség valódi gazdasági érdekeit, így a gazdasági együttműködés csak álom maradt. Többen a protekcionizmus és vámelzárkózás mellett döntöttek, a jelentős német túlsúly miatt az egyik legkecsegtetőbb vállalkozás is alul maradt.⁴⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint politikai és gazdasági egység megszűnt, a dunai térség hiányzó gazdasági összefogásának gondolatával alakult meg 1925-ben Bécsben a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával és Németország vereségével egyrészt a közép-európai régió lehetséges integráló centruma, másrészt ipari és tőkekihelyező hatalma szorult ki a térségből.⁴¹

A Közép-Délkelet-Európa irányába aktivizálódó német gazdasági csoportok a 30-as évek elejétől a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag szervezetében találták meg a törekvéseiket hatékonyan szolgáló eszközt. A szervezetben egyre határozottabban érvényesült a német vezető szerep, a térség igazítása a német gazdasági igényekhez. Ez egyben azt is jelentette, hogy a térség gazdasági újjárendezésére a Németország által kialakított gazdasági rendben kerülhetett sor, ami egyben nem újjászervezést jelentett, hanem a közép-kelet európai államok függőségét Németországtól.⁴² Erről már egyértelműen tanúskodik a szervezet német csoportjának 1936. december 7-i közgyűléséről készített feljegyzés, miszerint törekedtek egy közép-európai gazdasági térség létrehozására, abban növelni akarták a térségben a német befolyást, illetve a német tőkének a részvételét az ottani ásványkincsek kiaknázásában.⁴³

A második világháborúban a német hadigépezet igényelte a délkelet-európai államok mezőgazdasági termékeit, ásványkincseit, de a munkaerejét is. A rendszer teljes mértékben kihasználta az erőforrásokat, a háború során a térség jelentős infrastrukturális és vagyoni veszteséget könyvelhetett el. A Pax Germanica, Európa megszervezése német vezetéssel nem sikerült, így az elkészített tervek a Kárpát-medencei német kisebbség agrártevékenységének kiterjesztéséről csak íróasztalok fiókjában maradtak.

JEGYZETEK

1. A kérdéskörrel lásd Gulyás László (2005/a): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old; Gulyás László (2009): Az első világháború és Trianon következményei a magyar gazdaságra. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE-Press. Szeged. 101–112. old.
2. Szávai Ferenc: A német kisebbség helyzete a Horthy-korszakban. Közép-Európai Közlemények No28. 2015/1. szám. 5–18. old.
3. Gulyás László (2005/b): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiatól napjainkig. Budapest: Hazai Térségfejlesztő Rt. 66. old.
4. Szávai Ferenc (2000/a): A Habsburg-Lotharingiai Ház vagyona az első világháború után. In: Fischer F, Majoros I, Vonyó J (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében: Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. 703 p. Pécs: University Press. 581–595. old.
5. A csehszlovák állam külpolitikai törekvéseiről lásd Gulyás László (2008/a): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő 174–274 old; Gulyás László (2008/b): Benes statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto–Buffalo. 188–293. old.
6. Szávai Ferenc (2010): Trianon és a nemzetközi jog: Közép-Európai Közlemények No11 2010/4. szám. Szeged, 2010. 7–19. old.
7. Szávai Ferenc: A délszláv állam felbomlásának folyamata, az átalakulás aktuális kérdései. Közép-Európai Közlemények No2. 2008/2. szám 64–74. old.
8. Szávai Ferenc (2000/b): A Lausanne-i Osztrák–Magyar döntőbíróóság működése. In: Gergely Jenő, Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós (szerk.): A hosszú tizenkilencedik és a rö-

- vid huszadik század: Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. 674 p. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2000. 531–546. old.
9. Kondász Mónika–Engert Claudia (2002): A modernkori magyar–német külgazdasági kapcsolatok, különös tekintettel a magyarországi német működőtőke-befektetésekre EU WORKING PAPERS 4/2002. 17. old.
 10. Gulyás László (2005/b) 66–67. old.
 11. Szávai Ferenc (2007): A bányatársaspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után In: Ungváry György, Varga József (szerk.). A magyar bányaegészségügy története. Budapest: Argumentum Kiadó. 94–114. old.
 12. Berend T Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest. 392–393. old; Ránki György (1988): A harmadik birodalom árnyékában. Magvető Kiadó Budapest, 320–324. old.
 13. A magyar–német külpolitikai kapcsolatok alakulásáról lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 41–46. old; Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 73–78. old.
 14. Kaposi Zoltán (1998): A XX. század gazdaságtörténete I. 1918–1945. Studia Oeconomica. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 78–96. old; Ránki György (1988) 5–50. old.
 15. Berend T Iván – Ránki György (1976) 392–397. old.
 16. Ránki György (1983): Hitel vagy piac. In. Mozgásterek, kényszerpályák, Budapest. 341–385. old.
 17. Berend T Iván – Ránki György (1976) 398–399. old.
 18. Berend T Iván–Ránki György (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest. 111. old.
 19. Gulyás (2012) 133–142. old.
 20. Berend T Iván–Ránki György (1972) 120–121. old.
 21. Berend T Iván–Ránki György (1972) 128–129. old.
 22. A témával kapcsolatosan a dokumentumok rendelkezésre bocsátásáért szeretnék Tilkovszky Lorántnak köszönetet mondani. ZSA (Zentrales Staatsarchiv, Potsdam), DS (Deutsche Stiftung), Bd. 980. Aktensammlung über die in Ungarn bezüglich reichsdeutscher Beteiligung an einer dort für das deutsche Volkstum zu schaffenden Genossenschaftsorganisation vom 15–22. November 1924. von E. Brekenfeld vorgenommenen Erhebungen. A stralsundi Ernst Brekenfeld a pomerániai mezőgazdasági szövetkezetek körzeti képviselője – a Krehmer – Möllenberg vezetése alatt Berlinben működő balkáni országokban élő németek központjának a megbízásból – Magyarországra utazott információ szerzés és javaslatétel céljából az 1924. november 15 és 22 között, hogy tanulmányozza a magyarországi német községekben a mezőgazdasági szövetkezetek szervezeteit.
 23. Magyar Országos Levéltár (MOL) – Miniszterelnökség (ME) – K 28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály) – 117. csomó – 194. tétel II. 1941–1944. Magyarországi és külföldi német nemzetiségi mozgalmak tevékenységek – 1944–18094. 10. fólió. 23533. számú irat. 1941. október 13-án kelt levél mellékletként szerepelt abban az anyagban, amelyben a hazai németiség immár 24 községi szervezete mellé további községek csatlakozását kérték.
 24. MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. A levelet többek között Hamm Ferenc, Brandt Jakab, Dr. Keintzel Ede, dr. Mühl Henrik írta alá.
 25. MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. 23533. számú irat.
 26. Szávai Ferenc (2004): A MILAG német tejszövetkezet. In: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma (szerk.). Kisebbségek együttélése 7. Pécs. Kisebbségkutató Közalapítvány. 59–72. old.
 27. MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. 121–122. fólió.
 28. Szávai Ferenc (2015): A német kisebbség helyzete a Horthy-korszakban. Közép-Európai Közlemények No28. 2015/1. Szeged. 5–18. old.
 29. Paul Hesse 1893–1979. A Hohenheimi Egyetemen 1936–1945 között az újonnan alapított Agrárpolitika és Területfejlesztési Tanszék professzora. Rendes tagja a hannoveri székhelyű Területkutatás- és Tervezési Akadémiának. Kinevezése után Stuttgartban létrehozott egy területfejlesztési- és kutatási munkaközösséget, azon fáradozva, hogy hogyan tudják a mezőgazdaság produktivitását növelni. 1952. március 5-i szenátus kezdeményezte rehabilitását és tiszteletbeli

- professzori címet adományozott neki. Az ötvenes években ismét tagja lesz a hannoveri akadémiának. Universitätsarchiv Hohenheim – Personalakten.
30. Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichforschungsrates, Fachsparte „Raumforschung“, und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland-Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul Hesse, Stuttgart-Hohenheim. Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch). Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart, dieses Kartenwerk traegt die Nummer 43 der Gesamtauflage
 31. Uo. Blatt 14.
 32. Walter Rolf (1995): Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Köln–Weimar–Wien, 1995. 186–193. old.
 33. Der Donau-Karpatenraum... (1944). Blatt 14. old.
 34. Uo.
 35. Uo. Einführung.
 36. Szávai Ferenc (2014): A Daimler-Benz és a Weiss Manfréd üzleti kapcsolatai. In: Majoros István, Antal Gábor, Háda Béla, Hevő Péter, Madarász Anita (szerk.). Hindu istenek, szíami tigrisek: Balogh András 70 éves. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tan-
szék. 469–479. old.
 37. Daimler-Benz Archiv (DB Archiv) – Kissel Akten – 8.37- 1941. 07. 10-i irat. Lizenz-szerződés – titkos.
 38. Uo.
 39. Der Donau-Karpatenraum. Stuttgart (1944)
 40. A szervezet magyar hiveinek egy csoportja Hantos Elemér vezetésével Németország kizárására épülő „kis-közép-európai” elképzelést szorgalmazott, amit támogattak a cseh és jugoszláv képviselők is. Ezzel egy osztrák és német érdekekkel szembenálló csoportosulás szerveződött a mozgalmon belül.
 41. Kövics Emma (1992): Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933. Budapest. 51–56. old, valamint Herbert Matis (1995): Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation“. In. Mitteleuropa-Konzeptionen in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar. Wien. 229–256. old.
 42. Kövics Emma (1992) 211–216. old.
 43. Németh István (2001): Európa tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. Budapest. 374–375. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

- Daimler-Benz Archiv (DB Archiv) Stuttgart-Untertürkheim – Kissel Akten Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart
- Magyar Országos Levéltár (MOL) – Miniszterelnökség (ME) – K 28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály) – 117. csomó – 194. tétel II. 1941–1944.
- Universitätsarchiv Hohenheim – Personalakten. Paul Hesse 1893–1979.
- Zentrales Staatsarchiv, Potsdam (ZSA) DS (Deutsche Stiftung), Bd. 980.

Feldolgozások

- Berend T Iván–Ránki György (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest.
- Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichforschungsrates, Fachsparte „Raumforschung“, und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland-

- Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul Hesse, Stuttgart-Hohenheim. Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch).
- Gulyás László (2005/a): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.
- Gulyás László (2005/b): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest: Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás László (2008/a): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő 174–274. old.
- Gulyás László (2008/b): Benes statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto–Buffalo. 188–293. old.
- Gulyás László (2009): Az első világháború és Trianon következményei a magyar gazdaságra. In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE-Press. Szeged. 101–112. old.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Kaposi Zoltán (1998): A XX. század gazdaságtörténete I. 1918–1945. Studia Oeconomica. Dialóg Campus. Budapest–Pécs.
- Kondász Mónika–Engert Claudia (2002): A modernkori magyar–német külgazdasági kapcsolatok, különös tekintettel a magyarországi német működőtőke-befektetésekre EU WORKING PAPERS 4/2002.
- Ránki György (1988): A harmadik birodalom árnyékában. Magvető Kiadó Budapest.
- Kövics Emma (1992): Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933. Budapest.
- Matis Herbert (1995): Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation“. In: Mitteleuropa-Konzeptionen in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar. Wien. 229–256. old.
- Németh István (2001): Európa tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. Budapest.
- Ránki György (1983): Hitel vagy piac. In: Mozgásterek, kényszerpályák, Budapest.
- Szávai Ferenc (2000/a): A Habsburg-Lotharingiai Ház vagyona az első világháború után. In: Fischer F, Majoros I, Vonyó J (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében: Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. 703 p. Pécs: University Press. 581–595. old.
- Szávai Ferenc (2000/b): A Lausanne-i Osztrák–Magyar döntőbíróóság működése. In: Gergely Jenő, Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós (szerk.): A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század: Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. 674 p. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 531–546. old.
- Szávai Ferenc (2004): A MILAG német tejszövetkezet. In: Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma (szerk.). Kisebbségek együttélése 7. Pécs. Kisebbségkutató Közalapítvány. 59–72. old.
- Szávai Ferenc (2007): A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után In: Ungváry György, Varga József (szerk.). A magyar bányaegészségügy története. Budapest: Argumentum Kiadó. 94–114. old.
- Szávai Ferenc (2008): A délszláv állam felbomlásának folyamata, az átalakulás aktuális kérdései. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám Szeged. 64–74. old.
- Szávai Ferenc (2010): Trianon és a nemzetközi jog: Közép-Európai Közlemények No11. 2010/4. szám 7–19. old.
- Szávai Ferenc (2014): A Daimler-Benz és a Weiss Manfréd üzleti kapcsolatai. In: Majoros István, Antal Gábor, Háda Béla, Hevő Péter, Madarász Anita (szerk.). Hindu istenek, számi tigrisek: Balogh András 70 éves. 580 p. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanaszék. 469–479. old.
- Szávai Ferenc (2015): A német kisebbség helyzete a Horthy-korszakban. Közép-Európai Közlemények No. 28. 2015/1. szám. 5–18. old.
- Walter Rolf (1995): Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Köln-Weimar-Wien.